

Грабіна Г. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

АДАПТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУБКУЛЬТУРИ ВЛАДИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Стаття присвячена дослідженню адаптивного потенціалу субкультури влади в умовах політичного транзиту. Обґрунтовується теза про те, що найбільш рельєфно адаптивна функція субкультури влади проявляється під час так званого «вимушеного» політичного транзиту, який передбачає активну діяльність політичних та культурних еліт з конструювання «горизонтів розвитку» суспільства.

Поліваріантний характер перебігу трансформацій в спеціалізованих підсистемах суспільств «третього ешелону розвитку» обумовлює актуальність вивчення проблеми виявлення адаптивного потенціалу їх політичних культур, в цілому, та субкультур влади, зокрема.

Питання впливу феномену культури на загальну логіку розгортання та результати політичного переходу знайшли своє адекватне висвітлення у дослідженнях таких авторитетів в сфері транзитології, як: Р. Інглхарт, Л. Харрісон, С. Гантінгтон, Х. Лінц, А. Степан. Попри окремі розбіжності в теоретичних постулатах робіт згаданих авторів, спільною світоглядною рисою для них є те, що вони ґрунтуються на неоліберальній парадигмі сприйняття сутності феномену культури. Згадана парадигма стверджує думку про слабку керованість культурних трансформацій, які супроводжують будь-який політичний транзит. Як наслідок, у переважній більшості транзитологічних теорій чинник культури «враховується», але евристично не чітко, подається як важливий елемент спонтанної самоорганізації та адаптації соціальної системи, проте, без конкретизації цієї «важливості».

Центральна проблема даної статті об'єктивно виключає можливість беззастережного прийняття цієї – добре апробованої, але не конкретної по відношенню до предмета дослідження, парадигми. Важливим завданням в цьому сенсі є знайдення тих «драйверів», що активізують адаптивний потенціал культури, надаючи їй статусу активного чинника політичного транзиту. В ролі однієї

зі складових, зосередження на яких дає змогу квантифікувати проблематику культури в процесі політичного транзиту, виступає, з точки зору автора, феномен субкультури влади. Утлумачене в двох основних значеннях (по-перше, як частина національної культури, що відповідає за творення певного типу «людини політичної» та, по-друге, як «соціум влади», який виступає колективним суб'єктом у відносинах панування-підкорення в певному просторово-часовому континуумі) це поняття дає можливість поєднати в одній концептуальній системі два рівня прояву культурного чинника в політиці: масовий та елітарний. Саме субкультура влади є безпосереднім породженням цивілізаційної матриці конкретного суспільства та виступає в ролі спеціалізованого адаптера до тих викликів, з якими зіштовхується суспільство під час транзиту.

Вагомість ролі субкультури влади в адаптивних процесах конкретного суспільства може визначатися не лише фундаментальними атрибутами його цивілізаційної матриці, але й зовнішніми чинниками, до яких слід віднести тип політичного транзиту, в якому бере участь це суспільство. Найбільш рельєфно адаптаційна роль субкультури влади проявляється під час «вимушеного переходу», коли простір і темп життя спільноти радикально втрачають свою традиційність, інституційну та нормативну «природність». Саме в точках біфуркації суспільного розвитку порушується «передвизначеність» колективного майбутнього та запускаються взаємно визначені процеси соціальних інновацій та адаптації до них. В таких умовах представники соціуму влади повинні забезпечити своїй спільноті ефективний перехід до іншого когнітивного світу і, в свою чергу, переформатування конвенцій в процесах соціальних комунікацій. Субкультура влади виступає ініціатором цього переформатування і (майже завжди) – його об'єктом.

Важливо констатувати той факт, що процес політичного транзиту виступає своєрідним каталізатором, під впливом якого соціум влади стає більш відкритим, втрачає свою автономність від пересічних громадян. Внаслідок цього, субкультура влади проявляє свій потенціал в повному обсязі: завдяки входженню до владного простору нових колективних та індивідуальних агентів в ньому починають взаємодіяти як нові зразки політичних відносин (привнесені т.зв. «інноваторами»), так і архаїчні, що існували до цього латентно, в стані реліктів ядра «народної» культури транзитного соціуму (безпосередній продукт діяльності т.зв. «інгібіторів»). Але

конкурентна взаємодія «інноваторів» та «інгібіторів», чією перемогою вона б не завершилася, завжди відбувається на основі єдиного, константного культурного ядра – згаданої вже цивілізаційної матриці. Саме завдяки цьому, в переважній більшості випадків політичний транзит (в якому б напрямку він не здійснювався) завжди залишає підстави членам перехідного суспільства та його зовнішнім спостерігачам «впізнавати» це суспільство, навіть після досягнення ним певного «нового» стану. І лише у вкрай рідких випадках відвертої гуманітарної катастрофи, коли відбувається суттєве «пошкодження» культурного ядра, конкретна культура втрачає атрибут своєї самототожності та перестає існувати як окрема політична сутність.

Чим більш складною та розгалуженою стає структура субкультури влади (як в суб'єктному, так і в ціннісному вимірах), чим більшою в її лавах стає кількість різноманітних «контролерів ресурсів», тим більше виникає так званих «лакун контролю», які не лише заперечують владну монополію якогось одного «центрального» суб'єкта, але й слугують середовищем для творення та існування альтернативних життєвих (в тому числі й політичних) стилів, укладів та конвенцій.

Цілком зрозуміло, що однією з найбільш фундаментальних причин, яка стимулює конкретне суспільство до того, аби розпочати процес політичного транзиту, є саме суперечності між «старими» моделями та артефактами культури та відчутним тиском процесів та умов Сучасності. Проте культурна політика, впроваджувана соціумом влади в цих умовах, майже ніколи не відбувається в стерильно-чистому соціальному просторі. Навпаки, процес вироблення адаптивних тактик та стратегій соціумом влади здебільшого постає у вигляді цілої низки взаємоузгоджених модифікацій та змін традиційних культурних паттернів, «геном» яких визначає припустимі межі новаційної діяльності. Дійсно, якщо члени транзитного суспільства бажають адаптуватися до нових умов свого життя (незалежно від того, хто або що спричинило ці новації), вони повинні вийти за межі некритичного використання культурної традиції, навчитися адаптувати свої висхідні культурні навички до нового суспільно-політичного контексту. Більше того, вони повинні навчитися розуміти всю значимість та цінність цих навичок в процесі адаптації. Лише за умови здійснення цього, представники перехідного суспільства набувають компетенцію

для подальшого, більш глибокого та продуктивного, вирішення проблем, породжених самим фактом транзиту [3, с. 45].

Як вже зазначалося вище, широкий «коридор можливостей», який відкривається в «точках біфуркації» суспільної системи та плюралізує структуру владного соціуму, породжує необхідні умови для свободи різноманітних інтерпретацій культурних механізмів спільнотної адаптації. Як закономірний наслідок цієї лібералізації культурного простору, в суспільстві розпочинається боротьба конкурентних інтерпретацій самої сутності традиції, культурного ядра, на якому ґрунтується буття великої соціальної групи. Проявами цієї конкурентної взаємодії стають як локальні культурні інваріанти, так і великі, загальнонаціональні культурні тренди. Адепти цих трендів є не лише ініціаторами певних естетичних зрушень. Вони, здебільшого, спричиняють більш масштабні соціальні трансформації, адже виступають одночасно і носіями окремих жанрових кодів, звичаїв, соціальних конвенцій, паттернів владних відносин тощо. Взаємодія цих агентів, особливо в найбільш екстремальні етапи політичного транзиту, має спонтанний та, багато в чому, хаотичний характер: різноманітні жанрові коди зіштовхуються, «взламиваються» чи, навіть, об'єднуються незвичним для минувшини чином [3, с.150, 205].

Політичне значення кожного зі згаданих агентів культурної взаємодії проявляється в тому, що їхня естетична ідентичність та творча практика, втілені безпосередньо у витвори мистецтва (елітарного чи «народного»), завжди «працюють» з колективним досвідом та всередині нього, набуваючи потужної експресивної сили. Завдяки цьому, вони завжди формують різновеликі за своїми масштабами соціальні взаємовідносини та культурні практики, координують колективну дію за допомогою комплексів загальних вірувань, цінностей та знань [3, с. 141]. Конкуруючи культурні інваріанти пропонують своїм реципієнтам окрему інтерпретацію сутності та загальної спрямованості суспільних процесів, апробують свої технології адаптації до соціальних змін, пропагують свою концепцію особи та суспільства. Саме тому боротьба різних культурних напрямів в умовах транзиту – це не лише звичайна «конкуренція» в галузі духовного виробництва. Це – завжди боротьба за монополію на легітимний суспільний дискурс і тому – завжди справа політична [3, с. 12, 163]. Добре відомий культурологам тандем політичного лідера та людини мистецтва

є породженням як раз цієї фундаментальної особливості: уявлення (яке є спархією людини мистецтва) завжди є найпотужнішим засобом виходу за усталені «горизонти» досвіду. Руйнація або консервація «горизонтів» колективного досвіду, в свою чергу, є головним завданням та покликанням людини політичної. Саме поєднання зусиль «художників від мистецтва» та «художників від влади» дає можливість мобілізувати свідомість інертних мас для інноваційних проривів.

З точки зору автора статті, найбільш рельєфно адаптивну роль субкультури влади в умовах політичного транзиту можна прослідкувати саме на прикладі тих суспільств, де перехід призвів не до консолідації демократії, а до встановлення антиномічної – тоталітарної – моделі суспільних відносин. Справа в тому, що суспільства «першої хвилі» транзиту (на сьогодні в переважній більшості – країни консолідованої демократії) у своїх намаганнях зруйнувати «Старий Порядок» акцентувалися, переважно, на захисті прав людини і громадянина та намагалися створити відповідну інституційну інфраструктуру. При цьому, людина, як «антропологічний проект», цікавила їх набагато менше, аніж діячів «авторитарного реверсу» першої половини ХХ ст., які, в свою чергу, вважали, що саме перетворення ества людини є умовою колективного прориву до найкращого стану речей. Відповідно, є всі підстави робити припущення про те, що адаптивний інструментарій, використаний діячами «авторитарного реверсу» по відношенню до своїх спільнот, був набагато більш «глибоким» (за ступенем проникнення до основ колективних політичних матриць) та «ефективним» (в сенсі тотальності охоплення адаптантів та наслідків його застосування).

Найбільш виразним прикладом такого, вкоріненого в культурну проблематику, політичного транзиту є Росія в хронологічному періоді початку – першої половини ХХ століття. По відношенню до цієї політії (до складу якої в зазначений час входила й переважна більшість українських земель) слід беззаперечно прийняти висновок С. Кара-Мурзи в тому, що вона була традиційним, а не громадянським суспільством, яке поступово втягувалося до процесу модернізації [2, с.83]. Здобувши владу в Росії, більшовики (в переважній більшості своїй – продукти соціалізації свого суспільства) добре відчували світоглядну базу широких верств населення – громадський селянський комунізм.

Саме ця «об'єктивна» особливість культурної матриці суспільства і визначила траєкторію реалізації проекту радянського політичного транзиту в наступні 30 років. Основним антропологічним парадоксом цього транзиту слід вважати те, що в російських соціокультурних реаліях «людина політична» (переважно – представники соціуму влади) в своїх соціальних практиках зустрічалася з «людиною дополітичною» (широкі верстви населення), яку слід було швидко адаптувати до широкомасштабних суспільно-політичних новацій. Здійснювалася ця адаптація за таким саме парадоксальним правилом: «чим більше змінюєш, тим більше слід залишати незмінним» [5, с. 16].

Запропонована суспільству більшовиками неопатримоніальна система управління добре «розшифровувалася» простими громадянами, адже в загальному вигляді відповідала колективним уявленням про звичний стан речей у владі. Так само адекватно кореспондувалася з цивілізаційною матрицею росіян і постать вождя – центрального елемента радянської субкультури влади 1930 – п. 1950-х рр., який сягав своїми коріннями традиції підкорятися «цареві-батькові» [6, с. 23].

Патріархальна природа основних культурних детермінант пересічних учасників радянського «від'ємного» транзиту зумовила й широке використання політичної міфології в процесах легітимації правлячого режиму. До найбільш відомих та ефективних міфологем, використаних субкультурою влади Радянської Росії для встановлення консенсусу з широкими верствами підвладних, слід віднести наступні:

1. Міф про «Світле майбутнє». За визначенням Ш. Фіцпатрик, цей міф посідав провідне місце в телеології сталінської субкультури влади. Інкорпорований до структур масової свідомості радянських громадян, він призводив до того, що реальність сприймалася не такою, якою вона є, а такою, якою «вона буде» [6, с. 16].

2. Міф «Здолання відсталості». За своїм загальним сенсом він тісно пов'язаний з попереднім. Проте, якщо перша міфологема орієнтувала adeptів режиму до просування по шляху модернізації, то друга підкреслювала наявність хоч і негативного, проте відчутного зв'язку з минулим. Завдяки чіткій дихотомії між «тоді» і «тепер» режимом підкреслювалася наявність спільного минулого, певних загальних для всіх учасників транзиту «історичних коренів», хоч останні інтерпретувалися досить критично [6, с.16-17].

3. Міф «Майбутнього добробуту». Ця ідеологема мала чи найбільший вплив на масову свідомість учасників сталінського експерименту. Втілена в добре відому формулу «казку зробити бувальщиною», вона робила своєрідний екскурс в світ російських казок, актуалізуючи архетипичний образ «скатерті самобранки». Останній мав чимале мобілізаційне значення для широких мас населення, представники яких зберігали тісний ментальний зв'язок з традиціоналістським світом сільської громади [6, с. 110].

Важливе місце в адаптивному арсеналі сталінської субкультури влади посідала і секулярна культура. Орієнтована своєю естетикою переважно на носіїв модерних форм сприйняття дійсності, вона зазнала на собі дію цілеспрямованих заходів з «централізації»: підпорядковані врешті-решт бюрократичним структурам (Союзу Письменників СРСР та Комітету по справах мистецтв) митці перестали бути представниками вільних професій та стали невід'ємною частиною потужного механізму з реалізації антропологічного проєкту субкультури влади – створення нової «радянської людини». Консолідованими зусиллями соціуму влади та митців відбувалося поширення т.зв. «сталінського стилю» на всі неполітичні сфери життя суспільства. І якщо перші використовували для цього могутній репресивно-адміністративний апарат, то другі вдавалися до «м'яких технологій», апелюючи до експресивно-емоційної складової свідомості людини. Характерною ознакою цього стилю стала гігантоманія, що втілювалася в різноманітних та різнопланових артефактах тієї епохи: від образотворчого мистецтва до промислового дизайну. Як за часів цивілізацій Стародавнього Світу, ці грандіозні об'єкти, окрім суто утилітарної функції, повинні були всіляко сприяти харизматизації верховного вождя, та зміцнювати позиції локальних лідерів на всіх поверхах новостворюваної соціальної системи.

Інтегральним результатом цілеспрямованої культурної політики в межах радянського «від'ємного» транзиту став сумновідомий політико-антропологічний тип «людини тоталітарної», який визначав траєкторії суспільно-політичних трансформацій в регіоні Східної Європи навіть після розпаду СРСР.

Аналізуючи, в найбільш узагальненому вигляді, основні сценарії прояву адаптивної функції субкультури влади в нових умовах пострадянських держав регіону Східної Європи, слід вказати на те, що, принаймні на перших етапах участі політичній регіону

у перетвореннях «третьої хвилі демократизації», політичні еліти не проявляли зацікавленості в сфері духовного виробництва. Спостерігалася і певна інерція в культурній політиці еліт пострадянських держав. Йдеться про намагання пролонгувати існування патерналістської моделі культури в таких державах, як Росія та Білорусь. Зазначену байдужість пострадянських еліт до радикальних інновацій в сфері духовного виробництва стимулювала і зовнішня кон'юнктура «третьої хвилі демократизації». Дослідники її змісту фіксують наявність тренду уніфікації тих культурних паттернів, які «рекомендуються до вжитку» в різних регіонах, охоплених глобальним процесом транзиту. Провідна роль Заходу у відносинах з посткомуністичними країнами на початку 1990-х рр. певним чином звільняла їх соціуми влади від потреби власних культурних винаходів та здійснення ексклюзивного духовного виробництва. Замість цього, еліти країн регіону вдавалися до тривіального «культурного копіювання». Останнє, на відміну від більш складного процесу культурного синтезу, є лише частковим повторенням висхідного зразка.

Ще однією об'єктивною обставиною, яка підриває монополію владних кіл на культурне виробництво, є добре відомий розвиток електронних мас-медіа. Сама логіка існування та функціонування всесвітньої мережі повністю унеможливила явище централізованого контролю культури з боку політичних еліт. В умовах інформаційного суспільства, до якого дедалі інтенсивніше втягувалися країни «третьої хвилі демократизації», митці повернули собі статус діячів вільних професій. Плюралізувався й склад агентів виробництва сенсів, стилів та напрямків моди. В електронній гіперреальності митці отримали не лише бажаний простір свободи, але й незалежні від політичної еліти своєї країни джерела фінансування.

Вичерпання логіки «від'ємного» політичного транзиту, крах інституційних систем авторитарних політичній регіону та приєднання пострадянських країн до «третьої хвилі демократизації» обумовили суттєві зміни і в повсякденному житті пересічних громадян. Зміна «полярності» політичного транзиту, яка відбулася протягом життя двох поколінь, породила значні турбулентності, що зламали чи, принаймні, деформували більш-менш усталені соціальні конвенції і системи ролей, конфігурації цінностей та ґрунтовані на них адаптивні тактики та стратегії [1, с. 1]. Як відмічає український

дослідник М. Розумний, пристосовуючись спочатку до «ворожої» держави, а потім до держави «байдужої», людина навчилася жити «сама» [4, с. 92]. Цей індивідуалізм, орієнтація на малі форми соціальності стали невід'ємною рисою політичної культури мас в Україні, зокрема, та пострадянському просторі, в цілому. Але, одночасно, очевидною характеристикою культурного простору пострадянських суспільств є присутність в них гібридів і «кентаврів» як на рівні осіб, так і на рівні структур. Все це накладає відбиток і на субкультуру влади, відтворювану в межах конкретного суспільства, плюралізує її природу, ускладнює алгоритми функціонування та, врешті-решт, обумовлює важливість подальших досліджень її адаптивної функціональності на індивідуальному, груповому та масовому рівнях.

Консолідованими висновками до пропонованої статті слід вважати наступні:

1. Культурний код конкретного суспільства слід зараховувати до числа фундаментальних детермінант, унікальне сполучення яких визначає загальний напрям політичного транзиту спільноти, інструментарій його здійснення, підсумкові результати переходу тощо;

2. Під час «вимушеного транзиту», який стверджує особливу суб'єктність представників політичного класу конкретної країни, адаптивний потенціал її субкультури влади проявляється найбільш рельєфно. В умовах «історичного запізнювання» спеціалізованих підсистем транзитного суспільства у справі винайдення адекватних рецептів пристосування до викликів прискореної модернізації та демократизації, саме від діяльності відтворюваного даною спільнотою антропологічного типу «людини політичної» залежатиме те, в якій системі координат («позитивній» чи «від'ємній») здійснюватиметься широкомасштабне переформування буття суспільства.

Бібліографічний список:

1. Голофаст В. Гибридизация и культурные смеси / В. Голофаст // Телескоп: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. – 2003. – № 3. – С. 1 – 11.
2. Кара-Мурза С. Г. Матрица «Россия» / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2007. – 320 с.
3. Негус К. Креативность. Коммуникация и культурные ценности / К. Негус, М. Пикеринг / пер. с англ. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2011. – 300 с.

4. Розумний М. Український персоналізм як фактор політичної культури / М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 91-99.
5. Семенов И. С. Человек политический перед альтернативами общественных трансформаций: опыт переосмысления индивидуального измерения политики / И. С. Семенов // Политические исследования. – 2012. – № 6. – С. 9 – 26.
6. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик ; [пер. с англ. Л. Ю. Пангина]. – 2-е изд. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – 336 с.

Статья посвящена исследованию адаптивного потенциала субкультуры власти в условиях политического транзита. Обосновывается тезис о том, что наиболее рельефно адаптивная функция субкультуры власти проявляется во время так называемого «вынужденного транзита», предполагающего активную деятельность политических и культурных элит по конструированию «горизонтов развития» общества.

The article is devoted to research the adaptive potential of subculture of power in political transit. The most adaptive function of subculture of power shows up during the so-called «force transit», supposing activity of political and cultural elites in constructing «development horizons» of society.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2016

УДК 32.019.5: 321.6/.7

Дяченко О. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ МОВНО-МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ ЗА РІЗНИХ ТИПІВ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

В статті розглянуто особливості політичної мови за тоталітарного та демократичного політичного режиму. Визначено характерні риси мовно-маніпулятивного впливу за різних типів політичного режиму. З'ясовано особливості та принципи політичного маніпулювання з використанням політичної мови в тоталітарному Радянському Союзі та за демократичного режиму. Окреслені позитивні та негативні